

DE GESCHIEDENIS VAN KERK EN RELIGIE IN NEDERLAND

Kanttekeningen bij twee handboeken¹

[*Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 9 (2006) 115-118]

Arie L. Molendijk

Inleiding: “Nederland”

“Zonder godsdienst is er geen maatschappelijk geluk” – aldus de Nationale Vergadering van 1796. In de negentiende eeuw werd Nederland als een christelijke – of misschien beter nog: protestantse – natie gezien en diende de kerkgeschiedenis als vanzelfsprekend niet alleen een kerkelijk, maar ook een nationaal belang. Heden ten dage is de betekenis van religie en kerk niet meer zo duidelijk en dat is een reden, dat de auteurs van de recentelijk verschenen handboeken *Nederlandse Religiegeschiedenis* en *Nederlandse Kerkgeschiedenis* de nodige moeite doen om de ratio van hun onderneming uit de doeken te doen. Wat moeten we nu met twee overzichten over bijna tweeduizend jaar religie en kerk in de Noordelijke Nederlanden? Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg komen tot de slotsom: “zo’n klein stukje grond met zo’n gefragmenteerd religieus verleden” en Herman Selderhuis besluit zijn inleiding ook al met de woorden: “de kerk en zijn mensen op dat kleine stukje aarde dat Nederland heet”. De eenheid lijkt voornamelijk geografisch bepaald te zijn – op grond van de ontwikkeling van de Nederlandse staat in de moderne tijd.

Van Lieburg en Van Eijnatten stellen dat de huidige, religieuze ontwikkelingen in de randstedelijke regio niet wezenlijk verschillen van die in Londen of Parijs en dat nationale verschillende derhalve aan het verdampen zijn. Bovendien zal Nederland als we niet oppassen weer (gedeeltelijk) onder water verdwijnen en de merkwaardige – in gesecculariseerd religieuze termen gestelde – slotzin van hun boek suggereert dat zij zich met een soort van religieuze monumentenzorg hebben beziggehouden, waarmee voor toekomstige geslachten het

¹ Dit artikel gaat terug op mijn bijdrage aan de door de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis georganiseerde studiedag “Religie versus kerk. Twee historische handboeken” (Utrecht, 13 mei 2006). Het gaat om Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) en Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006). Naar deze beide handboeken wordt in de hoofdtekst onder vermelding van het paginanummer verwezen.

religieus-culturele erfgoed is vastgelegd.² Of daar “Nederlanders” (niet voor niets door hen tussen aanhalingstekens geplaatst) toe zullen behoren is nog maar de vraag. Herman Selderhuis wordt niet door dit soort twijfels geplaagd en ziet weer allerlei kerkelijke oplevingen: “Het lijkt of na de winter de lente begint aan te breken” (915). George Harinck en Lodewijk Winkler hadden enkele bladzijden daarvoor hun bijdrage over de twintigste eeuw besloten met de constatering, dat geloven nu juist iets lijkt te worden dat je vooral buiten de kerk doet. Zij gebruiken de metaforiek van de seizoenen in een diametraal tegenovergestelde zin en zien voor de kerken een ijskoude winter in het verschiet: “Rond 2000 harkte men binnen de kerken peinzend de bladeren van de bloeitijd bij elkaar. De verstrengelde, maar kale kruinen van kerk en samenleving staken kaal af tegen de lucht. Niets wees erop dat een nieuw seizoen hen wacht” (912). Het door Selderhuis gekozen kerkelijke perspectief leidt tot nogal verschillende visies op de toekomst.

Methodische uitgangspunten

Dat brengt mij bij de uitgangspunten, zoals deze in de beide handboeken geëxpliciteerd worden. Selderhuis presenteert zijn handboek als een kerkgeschiedenis en niet als een geschiedenis van het christendom of de christelijke religie. Hij voert verschillende redenen aan: de kerk is feitelijk de dominerende en normerende factor in het geheel en bovendien kunnen zo ook thema's als onderwijs en armenzorg aan bod komen. Alsof dat laatste in een *Christentumsgeschiedenis* uitgesloten zou zijn. Het object van studie is “alles wat zich als kerk of als vertegenwoordiging daarvan presenteert” (6). Dit inhoudelijk onbepaalde kerkbegrip maakt het mogelijk de verregaande pluraliteit binnen christendom in de beschouwingen te betrekken. Tevens is er naar gestreefd niet alleen het voorgeschreven, maar ook het geleefde geloof te beschrijven. In die zin komen ook rand- of zelfs buitenkerkelijke christelijke fenomenen in het vizier. Als dan tenslotte ook nog opgemerkt wordt dat de

² Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 379v: “Gelukkig zullen de hunebedden voorlopig wel blijven staan, zeker gezien de pogingen om dit cultureel erfgoed zo goed mogelijk te bewaren. Jeugdige bezoekers krijgen na een kleine kennistest een paspoort mee, waarvan de houder verklaart nooit op hunnebedden te zullen klimmen en geen hunnebedden, grafheuvels of andere monumenten te zullen beschadigen of vernielen. Als wij ons met dit boek ook onder toekomstige ‘Nederlanders’ van zoveel respect voor de Nederlandse religiegeschiedenis verzekerd mogen weten, houden wij onze wetenschappelijke missie voor rijk gezegend”.

“kerkgeschiedenis” beschreven zal worden “in de context van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen” (6), dan zouden de verschillen met de religiegeschiedenis van Van Eijnatten en Van Lieburg wel eens kleiner kunnen zijn, dan men wellicht op het eerste gezicht zou verwachten.

Terwijl Selderhuis suggereert de goudeerlijke discipline van de kerkgeschiedenis (in een hedendaagse vorm) te beoefenen, vermijden Van Eijnatten en Van Lieburg dit woord en zetten hun opvatting van religiegeschiedenis als een variant van cultuurgeschiedenis uiteen. Zij leggen de nadruk op “de politieke, sociale en culturele voorwaarden die de ontwikkeling van religieuze voorstellingen en praktijken binnen het publieke domein mogelijk hebben gemaakt” (16). Godsdienstige “richtingen, groepen en kerken” (let op de volgorde) komen daarbij volop aan bod, maar – om elk misverstand te vermijden – voegen Van Lieburg en Van Eijnatten daaraan toe, dat hun belangstelling zich primair richt “op de gestalte die religie in de cultuur en de samenleving heeft aangenomen en de vormen waarin zij zich in ruimte en tijd heeft gemanifesteerd” (16). De publieke manifestatie van religie (de auteurs denken allereerst aan heilige plaatsen en tijden, gewijde voorwerpen of gebouwen en de manier waarop mensen individueel en collectief zich een sacrale meerwaarde hebben toegeëigend) wordt zo tegenover religieuze groepen en organisaties geplaatst. Deze tegenstelling is mij niet volkomen duidelijk en lijkt mij ook nauwelijks zinvol. Binnen een cultuurhistorisch perspectief – hoe dan ook gedacht – zal men toch altijd veel aandacht moeten schenken aan de kerkelijke en religieuze spelers (actoren) en hun culturele en maatschappelijke invloed. Publieke presentie en kerkelijk (organisatorisch) handelen zou je bijna als twee zijdes van een medaille kunnen zien.

Uitvoering: religie, maatschappij en politiek

Gelukkig houden Van Eijnatten en Van Lieburg zich maar ten dele aan hun eigen programmatische en methodische uiteenzettingen en gaan uitgebreid in op kerkelijke ontwikkelingen, zoals de eindeloze kerksplitsingen binnen de Nederlandse reformatorische traditie. Beide handboeken besteden de nodige aandacht aan zaken die in de oudere kerk-, theologie- en dogmengeschiedschrijving aan bod komen. Maar het perspectief is in beide gevallen breder: er is meer aandacht voor wat ik de maatschappelijke en politieke aanwezigheid van religie zou noemen. Voor de laat-

moderne tijd vanaf de Verlichting – waar ik mij hier op richt – komt dat onder meer tot uiting in de ruime aandacht die besteed wordt aan de verzuiling en ontzuiling en de variëteit aan organisaties die in het maatschappelijk middenveld actief zijn. Harinck en Winkler doen hier niet onder voor Van Eijnatten en Van Lieburg (ze hebben natuurlijk ook veel meer ruimte tot hun beschikking). Het zijn beide mooie stukken, die inzicht geven in de veranderende plaats van religie en christendom in de laat-moderne tijd en dat is in mijn ogen minstens zo belangrijk als een overzicht van dogmatische twisten en verschillen tussen beroepstheologen, verschillen die er zowel kerkelijk als maatschappelijk steeds minder toe doen. Een politieke en maatschappelijke geschiedenis (*Sozialgeschichte*) van religie is van fundamenteel belang voor theologen en kerkelijke gezagsdragers. Het heeft geen zin hoogdravende, theologische rapporten over Godsverduistering te schrijven, als men niet eerst analytisch gepeild heeft, hoe het mogelijk was dat in de laatste veertig jaar de ontkerkelijkheid in Nederland zulke dramatische vormen heeft aangenomen.

Om de ontwikkeling van religie en kerk in Nederland in de laatste twee eeuwen te begrijpen, moet de plaats van religie (de socio-culturele sfeer waarin ze opereert) een kernthema binnen de kerkgeschiedschrijving zijn. Om dat in grove contouren te schetsen: met de scheiding tussen kerk en staat wordt religie niet per se teruggedrongen in de privé-sfeer, maar kan binnen de publieke sfeer (binnen de maatschappij) een nieuwe rol spelen. We zien dat – om twee voorbeelden te noemen – bij de negentiende-eeuwse genootschappen met een religieus en beschavend doel en zo mogelijk nog sterker bij de organisatorische netwerken die met de verzuiling ontstaan.

Volgens de negentiende-eeuwse (protestantse) kerkhistorici waren kerkgeschiedenis en vaderlandse geschiedenis nauw met elkaar verbonden. Voor de laat-moderne periode geldt dat in zekere zin nog altijd: de verschillende confessies manifesteerden zich niet als alleen als kerkelijke organisatie, maar ook op maatschappelijk en politiek terrein. De scheiding tussen kerk en staat en het ontstaan van een maatschappelijke sfeer waar vrije burgers initiatieven konden ontplooiën heeft tot een enorme religieuze en maatschappelijke dynamiek geleid. Om die goed te begrijpen moet religiegeschiedenis – ook – als politieke en maatschappelijke geschiedenis bedreven worden. De uitspraak van de Israëliische politicoloog Shlomo Avineri “Religion is about the public sphere” dient volstrekt serieus genomen te worden. De geschiedenis van godsdienst, maatschappij en politiek zijn nauw met

elkaar verbonden – zo nauw dat het in sommige gevallen ondoenlijk en misschien ook wel weinig zinvol is de religieuze, sociale en politieke aspecten en dimensies analytisch van elkaar te onderscheiden.

Shared History

Ook de dynamiek tussen verschillende confessies en wereldbeschouwingen dient in een samenhangend verband bestudeerd te worden. Een belangrijke stap in dit verband is dat beide handboeken uitdrukkelijk niet vanuit een bijzonder confessioneel gezichtspunt zijn geschreven. Van Lieburg en Van Eijnatten doen wel een stap verder dan Selderhuis c.s. door uitdrukkelijk de opkomst van de Islam in Nederland in hun beschouwingen te betrekken. Kennelijk vallen de moslim-gemeenschappen niet onder Selderhuis' brede kerkbegrip. Daarentegen wordt de geschiedenis van de Joden in Nederland wel door Selderhuis en de zijnen behandeld.

Confessies ontwikkelen zich niet alleen autark via eigen synodes, maar staan (bijna) altijd in wisselwerking tot elkaar (zelfs als de contacten minimaal of afgebroken zijn). Vanuit het perspectief van *shared history* kunnen de interactie en de constellatie waarbinnen men opereert beter belicht worden.³ Hoe reageren de verschillende protagonisten op het sociale vraagstuk of de ontzuiling? Hoe neemt men elkaar en zichzelf waar? Dat zijn belangrijke vragen in een “gedeelde” Nederlandse kerk en religiegeschiedenis. Daartoe zou ik ook zeker de Islam en de antikerkelijke of atheïstische vertegenwoordigers rekenen. Op dit punt is in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving zeker nog veel winst te behalen.

Een volgend, belangrijk punt is dat de historicus niet uitsluitend zijn eigen verhaal vertelt, maar dat ook plaatst in de context van de (geschiedenis van de) historiografie. Hoe heeft zich het geschiedbeeld van de Gouden Eeuw, de Nederlandse Verlichting of de Verzuiling in de loop van de tijd ontwikkeld? Is er een zekere mate van consensus op dit moment, of is er een interpretatiestrijd gaande – al dan niet tussen seculiere en kerkhistorici? Idealiter gunt de schrijver de lezers een klein kijkje in de – opgeruimde – keuken, en maakt hen zo bewust van de problemen waar hij voor staat, en presenteert niet één verhaal als de ultieme, historische

³ Vgl. Friedrich Wilhelm Graf, *Die Wiederkehr der Götter. Religion in der modernen Kultur* (München 2004), 30-50.

waarheid. Een mooi voorbeeld van een dergelijke – wat ik zou willen noemen – reflexieve vorm van geschrijving bieden Willem van Asselt en Paul Abels in hun beschouwing van de zeventiende eeuw. Ze beginnen met de historiografie, gaan expliciet op de sociale, politieke en economische verhoudingen in (waarbij ook weer verschillende visies de revue passeren) en bedden zo hun geschiedenis van confessies, dissidenten en confessionalisering in een breder kader in. Ze vergeten ook de internationale en koloniale dimensie niet en bieden zo een prachtig beeld van het pluriforme christendom in de zeventiende eeuw.

Slot

Er zou nog veel meer te zeggen te zeggen zijn over deze twee handboeken. Er is altijd kritiek mogelijk, maar bij mij overheerst zonder meer de waardering. Mijn belangrijkste punt van kritiek betreft het feit dat handboeken de lezer naast gegevens en een zo coherent mogelijk verhaal ook theoretisch het nodige aan houvast moeten bieden. Dat begint met een periodisering (dat doen Van Eijnatten en Van Lieburg beter dan Selderhuis) en eindigt met theoretische constructen, die niet alleen het verhaal zo veel mogelijk structureren, maar ook als zodanig gepresenteerd worden. De theoretische *Leitmotive* dienen geëxpliciteerd te worden. Ik denk aan de confessionaleringshese, de constructie van het protestantse vaderland, de politisering van religie, de verzuiling, het proces van pluralisering en de ontkerkelijking. Ik weet het: de beste stuurlieders staan aan wal, maar naar mijn indruk zou hier winst te boeken zijn.

Verder vroeg ik mij af, wat nu precies de zin is van een Nederlandse kerk- of religiegeschiedenis. Zodra er sprake is van een Nederlandse staat of iets van een politieke eenheid (met alle verdeelheid en regionale verschillen), begrijp ik het wel. Maar of er nu zoveel plaats moet worden ingeruimd voor een bespreking van de Middeleeuwse, Nederlandse (?) kerkgeschiedenis, dat waag ik te betwijfelen. Als er geen politieke eenheid van enigerlei vorm is, waar hebben we het dan nog over? Toch niet over Nederland, maar over ontwikkelingen in een bepaald gebied, dat later Nederland is geworden. Dan rest ons niets anders dan uitspraken als “zoveel religieus verschil op zo’n klein gebied”, of typeringen als (om met de grote volksschrijver Gerard Reve te spreken): “deze door theologisch fanatisme doorwoekerde

moerasdelta”.⁴ Als ik met dit punt gelijk heb, dan is dat eens te meer een bewijs voor de stelling dat Nederlandse religiegeschiedenis vooral als politieke geschiedenis geschreven moet worden. Een vaderlandse kerk is van een geheel andere orde dan een hunebed dat al dan niet toevallig nog altijd binnen de hedendaagse grenzen van Nederland ligt.

Arie L. Molendijk (1957) is hoogleraar in de geschiedenis van het christendom aan de Faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: a.l.molendijk@rug.nl

⁴ Gerard Reve, “Slotwoord voor de rechtbank”, in: Reve, *Een eigen huis* (Amsterdam – Brussel 1979), 171-176, hier 175.